

Protestant Theological University

Visionair in een in-zichzelf-gekeerd instituut

van 't Slot, E.

Published: 01/01/2021

Document Version
Other version

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

van 't Slot, E. (2021). Visionair in een in-zichzelf-gekeerd instituut: Bonhoeffers hoop voor de kerk. *Civitas Studiosorum in Fundamento Reformato*.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons). You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal.

This publication might have been made available through the PThU Research Portal under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the PThU website: <https://www.pthu.nl/over-ptthu/bibliotheek-ptthu/diensten/article-25fa-taverne-amendement-end-user-agreement.pdf>

Takedown policy

If you believe that this document breaches copyright, please contact us providing details, and we will investigate your claim and remove access to the work if necessary: bibliotheek@pthu.nl.

Downloaded from the PThU Research Portal (Pure): <https://pure.pthu.nl>.

Visionair in een in-zichzelf-gekeerd instituut

Bonhoeffers hoop voor de kerk

Edward van 't Slot

[Deze tekst is gepubliceerd in *Visionair: Lustrumbundel ter ere van het XlVe lustrum der CSFR*, Civitas Studiosorum in Fundamento Reformato 2021, 49-54]

Sinds Dietrich Bonhoeffer (1906-1945) zich als jonge student ‘bekeerde tot de kerk’ (zo mag je het wel uitdrukken),¹ heeft hij minstens zoveel aan de kerk geleden als hij van haar gehouden heeft – die indruk krijg ik althans wel. Je zou Bonhoeffer kunnen zien als iemand die vanuit de samenleving de weg naar de kerk gevonden heeft, en die de verbinding tussen kerk en samenleving altijd is blijven zoeken. Bonhoeffer werd niet bepaald ‘kerks’ opgevoed; maar ergens in zijn jonge jaren werd hij geraakt door het wonder van de kerk. Daar zou een lang verhaal over te vertellen zijn,² maar in dit korte essay wil ik wat dit betreft slechts nagaan hoe hij dit geraakt worden, deze ‘beking’, theologisch verantwoord heeft in zijn vroegste geschriften. Vervolgens zal ik in drie etappes ook de teleurstellingen beschrijven die Bonhoeffer als liefhebber van de kerk in de loop van zijn korte leven ervaren moet hebben over de maatschappelijke opstelling van de kerk. In de laatste ‘etappe’ stuiten we ook op zijn verwachtingen voor de kerk in een mondig geworden, niet-religieuze samenleving. Ten slotte zullen we er nog kort bij stilstaan waarom Bonhoeffer in zijn spreken over de kerk niet zuur of verbitterd is geraakt, ondanks herhaaldelijke teleurstellingen.

Theologisch motief: uit je eigen cirkel getrokken

‘Kerk’ is hét grote thema van de eerste twee boeken die Bonhoeffer als jonge academicus schreef. In zijn dissertatie, *Sanctorum Communio* (Gemeenschap der heiligen), onderzoekt hij hoe je met theologische én met sociaal-wetenschappelijke begrippen kunt uitdrukken dat ‘kerk’ meer is dan een verzameling min of meer gelijkgezinde individuen. Als je het theologisch verwoordt moet je (stelt Bonhoeffer) zeggen dat je met Christus zelf te maken hebt zodra er ‘kerk’ is.³ Voor Bonhoeffer hing daar alles vanaf. Dat blijkt vooral in zijn tweede academische studie, het pittige boekje *Akt und Sein*.⁴ In grote lijnen schetst hij hier hoe de moderne mens steeds meer alleen in

¹ Zie Dietrich Bonhoeffer Werke 9, 89 (dagboeknotitie over 13 april 1924). Ik zal in de voetnoten naar Nederlandse vertalingen van Bonhoeffers werk verwijzen, als die beschikbaar zijn; is dat niet het geval, dan verwijs ik net zoals in deze voetnoot naar de Dietrich Bonhoeffer Werke (DBW), die tussen 1986 en 1999 in 17 delen zijn verschenen in München (Chr. Kaiser) en Gütersloh (Gütersloher Verlagshaus).

² Dit verhaal wordt bijvoorbeeld mooi uit de doeken gedaan door Ferdinand Schlingensiepen, in zijn biografie *Dietrich Bonhoeffer 1906-1945: Biografie*, vertaald door Gerard Dekker en Gerard den Hertog, Utrecht: Kok, 2017, 35-54. Zie ook D. Bonhoeffer, *De levende kerk: Teksten over de kerk (1932-1933)*, Vertaald en bezorgd door Edward van 't Slot, Utrecht: Boekencentrum, 2018, 9-12.

³ Zie DBW 1, 76.

⁴ Zie DBW 2, 27-74.

het centrum van haar of zijn eigen leven is komen te staan. “Ik denk, dus ik ben,” zei Descartes: het lijkt voor de moderne mens een uitgangspunt waar eigenlijk geen ontkomen aan is. Wat kan ik weten? Het antwoord op die vraag begint (en eindigt, zegt Bonhoeffer) voor de moderne mens altijd bij het eigen ik, dat de wereld (en zichzelf!) kennend zoekt te overheersen. Een diep eenzaam project, en als lezer vermoed je al snel dat Bonhoeffer de verleidingen én de eenzaamheid van dit project van binnenuit kende. Zijn eigen verzoeken, hoogmoed en onzekerheden zag hij weerspiegeld in het grote verhaal van het moderne subject. Bonhoeffer wist maar één plek waar je *uit* dat cirkeltje van je eigen ik getrokken wordt: in die wonderlijke ontmoeting met Christus, die je – gans anders, genadig, en onverbiddelijk – tegemoet treedt met zijn woord van vergeving en bevrijding, zodra je in de liturgie-vierende gemeenschap van de kerk binnentreedt. De zekerheid van de hoop, de bevrijding van het zo vermoeiende zelf: voor Bonhoeffer lagen die verankerd in de kerk. ‘Kerk’ was voor hem de plaats waaraan een hooggestemd geloof verbonden was; het was voor hem de enige plaats waar een werkelijke bevrijding denkbaar wordt.

Etappe één: de marge is niet de goede plek

In de jaren na het schrijven van zijn academische studies werd de jonge Bonhoeffer zich meer en meer bewust van de taken die er voor de kerk liggen op maatschappelijk vlak – en daarbij dienden zich ook direct teleurstellingen aan. Twee ervaringen waren voor hem allesbepalend.⁵ Allereerst zijn verblijf in de Verenigde Staten (in 1930-1931) waarbij hij stuitte op de grote maatschappelijke onderscheidingen die er gemaakt werden op basis van huidskleur – buiten de kerk, maar ook in de kerk. De kerk gedoogde discriminatie niet alleen, maar was er feitelijk ook op ingericht. Verbijsterend.

De tweede ervaring deed Bonhoeffer in het volgende jaar (1931-1932) op als jongerenpredikant in de Berlijnse wijk Wedding. Een achterstandswijk waar wel een kerk in het centrum stond, maar waar de kerk in maatschappelijk opzicht, in de levens van de mensen die Bonhoeffer daar tegenkwam, volstrekt gemarginaliseerd was. Heeft de kerk iets te melden aan, iets te betekenen voor mensen die op achterstand zijn geraakt? Of vinden de kerkmensen die de kerk nog wel bevolken, laten we zeggen de nette middenklassers, het eigenlijk wel prima om met een groep ‘ons-soort-mensen’ – gezellig christen te zijn, en is iedereen uit andere maatschappelijke lagen ongeschikt om bij de kerk te horen? Is er nog enige kans dat er werkelijk bevrijding van de kerk uitgaat? Of zijn de woorden ‘in zichzelf gekeerd’ toch weer van toepassing, en nu op de kerk zelf? Als we in de kerk met Christus te maken hebben, dan zal de kerk toch echt midden in de wereld moeten staan, zoals Christus zelf midden onder ons gewoond heeft. Bonhoeffer stelt: wil de kerk – kerk zijn, dan zal God haar eigenhandig steeds weer midden in de maatschappij plaatsen.⁶ We kunnen dan niet tevreden zijn met een rustige plek in de marge. Maar wat Bonhoeffer op dit punt in de praktijk waarnam, stelde hem niet gerust.

⁵ Zie Schlingensiepen, *Dietrich Bonhoeffer*, 93-106; 140-144.

⁶ Zie Bonhoeffer, *De levende kerk*, 40-43.

Het is overigens in principe niet schokkend als de concrete kerk wel eens, of heel regelmatig, teleurstelt. Dat valt zelfs te verwachten – de kerk is nu eenmaal altijd ook mensenwerk.⁷ Wat dat betreft is Bonhoeffer zeker geen idealist. Maar als de kerk zelf niet meer onrustig wordt van de kritiek, dan gaat er wel echt iets fout.

Etappe twee: een plek waar we nuchter blijven

In de volgende jaren, vanaf 1933, was er voor Bonhoeffer alle reden om zich toch wat meer in de kerk 'terug te trekken'.

De nationaalsocialisten kwamen aan de macht, en meteen barstte ook de terreur los: communisten, socialisten, zwervers – ze werden opgepakt en weggestopt. Maar veel mensen vonden de maatschappelijke helderheid die nu ontstond, en de trots op Duitsland die nu weer begon te bloeien, een verademing.

Ook in de kerk was er veel enthousiasme over deze ontwikkelingen. Maar kritische geluiden waren er ook. Er barstte een 'kerkstrijd' los waar ook weer veel over te vertellen zou zijn⁸ – Bonhoeffer heeft zich met grote hartstocht in die strijd gemengd. Hij moet gehoopt hebben dat de kerk toch de plek zou zijn, waar in Christus' naam het vrije Woord en ook het gezonde verstand hun plek zouden behouden. Hij moet gehoopt hebben dat de kerk de overheid op haar grenzen zou durven wijzen, dat kerkmensen enige nuchterheid in hun omgeving zouden brengen, dat het licht van het evangelie bevrijdend zou blijven stralen in steeds benauwder omstandigheden. Helaas: ook hier was de uitkomst teleurstellend. Bonhoeffer moest vaststellen dat er door de kerk wel hard gevochten werd voor de vrijheid van het evangelie, maar het voornaamste doel leek daarbij te zijn dat Hitler de kerk met rust zou laten, dat kerkmensen in de kerk 'hun ding' zouden kunnen blijven doen – zij mengden zich toch ook niet in de politiek?

Waar Bonhoeffer juist wel vond dat de kerk zich politiek diende uit te spreken, bijvoorbeeld door de overheid te wijzen op haar grensoverschrijdend gedrag, daar zag hij een kerk die vooral erg druk was met haar eigen hachje. Een teleurstelling die uiteindelijk meespeelde in zijn beslissing om vanaf 1939, als 'particulier', een rol op te pakken in het politieke verzet.

Etappe drie: bescheiden en beslist in de samenleving

Zoals wel bekend, heeft dit verzet Bonhoeffer in de gevangenis gebracht, en het heeft hem uiteindelijk het leven gekost. In de gevangenis (1943-1945) heeft hij nagedacht over de vraag welke plek de kerk in het midden van de maatschappij zou kunnen innemen als straks, na de oorlog, het maatschappelijk veld totaal herverkaveld zou worden, en als de mensen niet meer automatisch naar de kerk zouden luisteren 'omdat dat nu eenmaal zo hoort'.⁹ De maatschappij zal in die zin niet 'religieus' meer zijn. Maar: een situatie van niet-religieuze onvanzelfsprekendheid zal ook kansen bieden om het evangelie als nieuw, en misschien des te dieper, te verstaan. We

⁷ Zie Bonhoeffer, *De levende kerk*, 176-180.

⁸ Zie Schlingensiepen, *Dietrich Bonhoeffer*, 149-262.

⁹ Bonhoeffers brieven uit de gevangenis zijn in verschillende edities voorhanden, onder de titel *Verzet en overgave*. Vanaf de brief die hij schreef op 30 april 1944 treedt deze thematiek het duidelijkst op de voorgrond.

zullen als kerk moeten zoeken naar nieuwe woorden, soms zullen we niet veel anders kunnen doen dan te bidden en intussen gerechtigheid te zoeken en te bevorderen in de samenleving – maar zo, biddend en werkend, zal de kerk een plek midden in de samenleving op onverwachte manieren hervinden. Bescheiden omdat haar vanzelfsprekende gezag tot de verleden tijd behoort, maar toch ook beslist op grond van de plek die Christus zelf haar geeft. Midden in het leven.

Hoe Bonhoeffer nu tegen de huidige kerkelijke en maatschappelijke ontwikkelingen aan zou kijken, moet ik hier openlaten. Maar het is wel duidelijk wat door hem als uiterst teleurstellend zou zijn ervaren wanneer de kerk te midden van de maatschappelijke uitdagingen vooral druk zou zijn met haar eigen hachje, met het overeind houden van aloude structuren, met vooral een veilige plek voor haar eigen samenkomsten, met vooral oog voor haar eigen redding. De roeping van de kerk ligt in de eerste plaats in de wereld om haar heen, juist als die wereld veel liever heeft dat de kerk zich met haar raadseltaal en haar obscure vormen veilig in de marges van het leven ophoudt.

Hoop: het gebod is altijd concreet

Bonhoeffer is herhaaldelijk in situaties terechtgekomen waarin de kerk regelrecht teleurstellend aan- of zelfs *afwezig* was. Toch is hij daar niet in blijven hangen – en dat inspireert. Wanneer we de kerk zouden meten met de maatstaf van onze maatschappelijke dromen, dan vinden we Bonhoeffer tegenover ons: zulk gedroom legt de kerk en de naaste alleen maar nieuwe wetten op. Dat hindert de vrijheid.¹⁰ We zullen het met de concrete, gebrekkige, teleurstellende kerk moeten doen. Maar midden in die concrete situatie – dat is de overtuiging van Bonhoeffer – zullen er ook altijd concrete mogelijkheden zijn om toch midden in de samenleving staan. Mogelijkheden die voor de navolgers van Christus de kracht zullen hebben van roeping, van gebod. Het gebod is namelijk geen abstract principe, maar het wil altijd iets concreets, en het bevrijdt tot concreet handelen, buiten het eigen cirkeltje.¹¹ We zullen dus steeds op ons *qui vive* moeten zijn, om de roep te kunnen horen. Zo zeker als Christus midden in de wereld wil wonen, zo zeker zullen er voor de kerk altijd mogelijkheden zijn die ver boven de teleurstellingen uitstijgen.

¹⁰ Zie DBW 5, 24.

¹¹ D. Bonhoeffer, *Aanzetten voor een ethiek*, Samengesteld, vertaald en ingeleid door Gerard den Hertog en Wilken Veen, Utrecht: KokBoekencentrum 2019³ (2012¹), 295-300 (273-278).